

Milka

YU ISSN 0350-185x
UDK 808

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ

XLIX

Уређивачки одбор:

*др Даринка Горђиан-Премк, др Ирена Гришкаш, др Милка Ивић, др Павле
Ивић, Блаже Конески, др Тине Лојар, др Александар Младеновић,
др Мирослав Николић, др Асим Пецо, др Мићалар Пешикан,
др Живојин Ситанојчић, др Драго Ђујић, др Ејон Фекеље*

Главни уредник:
МИЛКА ИВИЋ

БЕОГРАД
1993

ДАРИНКА ГОРТАН-ПРЕМК
(Београд)

О РЕГУЛАРНОСТИ СЕМАТИЧКОГ ВАРИРАЊА*

1. Термин семантичко варирање схватамо као термилошки хипероним чији су хипоними, с једне стране, семантичка деривација и, с друге стране, семантичко-морфолошка деривација. Објаснићемо и хипероним и хипониме.

2. Семантичко варирање је трансформација полазног семантичког садржаја, полазне семеме и његово асоцијативно повезивање са циљним семантичким садржајем, са циљном семемом у процесу секундарне номинације, у процесу преноса имена прве семеме на другу. У основи је овога процеса анализа и синтеза, анализа семантичких садржаја, првог и другог, и синтеза другог¹. Семантичком трансформацијом може бити захваћен цео семантички садржај или само неки од његових несамосталних делова, елемената, односно сема, било архисема било која од сема нижега ранга. Показаћемо ово на једноставним примерима.

Први пример. Основна семантичка реализација лексеме *глава* у Речнику САНУ дефинисана је као горњи део човечијег, односно предњи део животињског тела у коме се налази мозак и главна чула. Слично је поступљено и у речницима других језика; у свима њима у оквиру једнога значења, у оквиру једне семантичке реализације идентификована су два референта — глава у човека и глава у животиње. А идентификација двају референата² несумњив је знак да су у питању и две семантичке реализа-

* Овај рад је припремљен за XI међународни конгрес у Братислави, а финансиран је из средстава Фонда за науку Републике Србије као део пројекта *Развојни процеси у савременом српскохрватском језику*.

¹ Исп., нпр., А. М. Кузнецов, *От компонентног анализа к компонентному синтезу*, Москва 1986.

² Референт схватамо као денотат и сигнификат узете заједно. Уобичајено је у науци да се термини денотат и референт појмовно разликују. Денотат би био ред појмова исте врсте на који се односи номинација једне лексеме, а референт би био у комуникативном акту реализован денотат. Дакле, денотат бисмо имали у језику као систему, а референт у реализацији тога система. Како ми лексички систем схватамо као систем лексичких јединица сведених на њихова основна значења, како апстракција у језичком систему, по нашем мишљењу, резултира основним вредностима језичких јединица — не видимо потребу разликовања денотата и референта; то би за нас значило разликовати појам на који се односи примарна номинација од појма на који се односи секундарна номинација једне лексеме.

ције исте лексеме, при чему је једна од њих добијена у процесу семантичке трансформације целог семантичког садржаја друге. Резултати овога типа трансформације називају се широкозначношћу, платисемијом. А ми бисмо је објаснили и дефинисали као семантичко варирање и архисеме и сема нижега ранга које има за последицу ширење имена једног референта на друге референте, сличне, веома сличне и што се појмовне вредности тиче (тј. архисеме) и што се релевантних елемената реализације тиче (тј. сема нижега ранга, семантичких компонената)³. Овакве мултиреференцијалне семантичке реализације и у даљем варирању подлежу сличној трансформацији. Нпр. *главоња* је (опет према Речнику САНУ) *онај који има велику главу*, а потврде за ову лексикографску идентификацију су и *главоња дечак* и *главоња мачак*.

Други пример. Прво од значења лексеме *град* дефинисано је као *велико, добро изграђено људско насеље, обично административни, широчвачки и културни центар веће области, варош; ситановништво таквој насеља*⁴. И овде имамо два референта — *насеље* и *људи* (нпр. *град је леј и цео град је на улици*), тј. имамо две семантичке реализације од којих је друга, она која је дата иза тачке и зареза *ситановништво таквој насеља* добијена метонимијском трансформацијом прве реализације *велико, добро изграђено људско насеље, обично административни, широчвачки и културни центар веће области*, односно трансформацијом, мутацијом архисеме *људско насеље у људи из насеља* (уз извесну десемантизацију сема *културни, широчвачки* и др.)⁵. Даље, истом метонимијском трансформацијом (свакако, уз одређену морфемску комбинаторику) добијена је и нова лексема *грађанин* са садржајем *ситановник града*.

Трећи пример. Секундарне реализације лексеме *глава* типа *особа, појединца, личности*, па *пореска глава*, затим *грло, брав; јединка роја, јајца* и сл. или *личности која руководи, управља; ситарешина, руководилац, вођа*,

³ Неретко се у речницима платисемичне реализације дају као једно значење.

Једна напомена. Наше схватање платисемије нешто је друкчије од уобичајеног. Уобичајено је, наиме (уколико се уопште говори о платисемији, а о њој се мало говори), да се под термином платисемија подразумева статична полисемија „под коју се подводе они случајеви за које се ни историјски ни према данашњем језичком осећању не може тврдити да представљају било у ком правцу филијацију неког првобитног јединственог значења, апстраховање или померање“ (И. Грицкат, *Стилске фигуре у светлу језичких анализа*, Наш језик 16, Бгд 1967, 224).

⁴ Такође неретко се у речницима метонимијске реализације дају као једно значење (а каткад се и не помињу). Ово пре могу оправдати психолингвисти него лингвисти. Наиме, изгледа да је метонимија схватљивија од метафоре — деца и у најранијем детињству прихватају метонимијска значења, а на метафорична реагују као на когнитивну аномалију. А узрок овоме је једноставан: за разумевање метонимијских процеса довољно је усвајање једне појмовне вредности, једне архисеме, а за метафору потребна је анализа и синтеза двају семантичких садржаја.

Напомена. И ова дефиниција, као и друге, преузета је из Речника САНУ.

⁵ О метонимијским процесима исп. М. Ивић, О „регуларној полисемији“ у лексиколошкој теорији и лексикографској пракси, *Лексикографија и лексикологија*, Зборник реферата, Београд — Нови Сад 1982, 77 – 81. и Д. Г. Премк, Још о регуларној полисемији, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* 27 – 28, Нови Сад 1984/85, 183 – 188.

*п*рвак или онај који се својом способношћу, својим талентом највише истиче у својој делатности, главни представник добијене су трансформацијом и архисеме *део тела* и сема *које се односе на намену, функцију органа смештених у глави*. У основи је овога процеса синегдоха, а њен резултат је пренос номинације с дела на целину. Узгред да кажемо како ми видимо синегдоху и мутације које је прате. У архисеми видимо губљење партитивне семантике, а у семама видимо измену њиховог ранга, уз занемаривање неких од њих (нпр. у овом је случају сасвим занемарена сема која се односи на облик — *окруласити*). И још нешто, такође узгред — обично се синегдоха дефинише као пренос номинације с дела на целину и обрнуто; по нашем сазнању овога обрнутог нема, сем у терминилошким системима (нпр. *јолуб* је и назив за птице из рода *Columba* и *оштити* назив за фамилију *Columbidae*) и у случајевима преноса номинације с хиперонима на хипоним (нпр. *кола* — као *ауто* или *кућа* — као *солитер*). Процес варирања заснован на синегдоху имамо и у деривацији. Нпр. већ поменута лексема *лавоња* настала је у таквом процесу (без обзира што у њој имамо још један индуктор — платисемију); затим такве су и лексеме *јамејњаковић*, *носоња*, као и многе друге и другог типа.

Четврти пример. Основна семантичка реализација лексеме *муња* идентификована је као *најло изражјење атмосферској електрицијететта концентрисаној у олујним облацима израђено тучњем, тучињавом и јаким варничењем, светлошћу, најчешће у облику светлеће стиреле која се сипенасито креће; само варничење, светлећа стирела која је тако настала, севање; пром, а једна од секундарних као брза, хитра особа* (нпр. *нида муње овакве на коњу*), у семантичком садржају ове секундарне реализације имамо само један елемент из основног садржаја, само једну семантичку компоненту, сему нижега ранга *брз, најао, свакако, сада, трансформисану*, бар што се ранга тиче у новоме семантичком садржају, у садржају са новом архисемом. У првоме случају архисема је атмосферска појава, у другоме особа. У основи је овога процеса, ове трансформације метафора. А њу дефинишемо⁶, да кажемо и то, као пренос номинације с једнога појма на други мотивисан, индукован аналошким повезивањем сема нижега ранга из семантичких садржаја ових појмова, уз обавезно замењивање архисеме из полазног садржаја неком другом у циљном садржају. Исти семантички процес имамо и у деривату *муњевити*; једна од његових семантичких реализација дефинисана као *који се извршава за кратко време, веома брз; изненадан, неочекиван, најао; тренушан* (нпр. *муњевити лећи, муњевитија побед*) мотивисана је, као и у првом случају, само једном семом, *брз, најао*, и њеном метафоричном трансформацијом. Или — да наведемо још једну семантичку реализацију истог деривата идентификовану као *извијен, вијујав, коврцав* (нпр. *муњевитија стирала; муњевитија коса*) која је инду-

⁶ Исп. Д. Г. Премк, О неким моделима метафоричне полисемантичке дисперзије, Научни састанак слависта у Вукове дане 20/2, Београд 1991, 251 – 259.

кована опет само једном семантичком компонентом одређивањем семантичког садржаја лексеме *муња*, оном коју имамо у делу дефиниције *која се сиейенасио креће* (трансформационим процесом, разуме се, може бити захваћено и више компонената истовремено).

Ови једноставни и, верујемо, јасни примери послужиће нам и за одређивање наших термилолошких хипонима, за дефинисање семантичке деривације и семантичко-морфолошке деривације.

3. Семантичка деривација је семантичко варирање у оквиру једне лексеме. Са ономасиолошког становишта то је пренос номинације, номинационе функције једне исте лексеме с једнога појма на други (у нашим примерима лексеме *лава* с људскога дела тела на животињско или на цело тело, или — лексеме *град* са појма насеља на појам људи из тог насеља, или — лексеме *муња* са појма атмосферске појаве на појам особе одређених особина). Са семасиолошког становишта то је, пак, аналошко повезивање двају семантичких садржаја или делова двају семантичких садржаја. И овај семасиолошки процес претходи ономасиолошком, заправо омогућава ономасиолошки. Упрошћено — то би се могло, готово шематски, приказати овако: у комуникативном акту говорнику је потребно да именује појам *најле*, *брзе особе*, говорник декомпонује, анализира семантички садржај тога појма, уочава сему *брз*, *најлао* и у своје лексичком фонду пречитава, тражи семантички садржај са истом семом (свакако, тражећи га он га и декомпонује), ову сему говорник налази у основној семантичкој реализацији лексеме *муња*, искоришћава ову лексему, њену форму, а из њеног садржаја, њене семеме узима само сему *брз*, *најлао* и, на крају овом формом, овом лексемом секундарно номинује појам *најле*, *брзе особе* синтетизујући његов семантички садржај око семе *брз*, *најлао* као доминантне. Овако је код метафоре, а слично је и у процесима индукованим метонимијом, синегдохом или платисемијом.

4. Семантичко-морфолошка деривација је семантичко варирање између двеју лексема, али не између било којих двеју лексема, већ између двеју лексема из истог деривационог система, и то оних најближих у њему, оних творбено везаних, оних од којих је друга дериват прве, изведеница од прве (као у нашим примерима *лава* и *лавоња*, *град* и *грађанин*, *муња* и *муњевић*). Са ономасиолошког становишта и овде имамо секундарну номинацију само новом лексичком јединицом добијеном у комбинаторном процесу спајања постојећих несамосталних лексичких елемената, творбене основе полазне лексеме и каквог творбеног форманта. Са семасиолошког становишта и овде имамо процес аналошког повезивања двају семантичких садржаја, као и пратеће анализе и синтезе, само сада уз обавезно укључивање новог семантичког елемента, нове семантичко-категоријалне вредности, нове грамеме изражене у творбеном форманту⁷.

⁷ Грамему укључујемо у семантички садржај; она је, да тако кажемо, посебне врсте детерминација архисеме.

5. И на крају о регуларности семантичког варирања. Регуларност је семантичког варирања двојака, несумњива и вероватна.

Несумњива је што се семасиолошких процеса тиче; они су исти и у семантичкој деривацији и у семантичко–морфолошкој деривацији. Ови се процеси у обе деривације заснивају на платисемији, метонимији, синегдохии и метафори⁸. Несумњива је регуларност и што се резултата ових процеса тиче; и у једноме, и у другоме варирању резултат је нова лексичка јединица, у семантичкој деривацији — ново значење исте лексеме, у семантичко–морфолошкој — нова лексема добијена од старих, од постојећих лексичких елемената.

Вероватна је што се тиче могућности прогнозе циљне лексичке јединице, оне која се добија као резултат семантичког варирања. И ево како ту стоје ствари. Платисемијом су захваћене све лексеме које се односе на људско тело и људске радње; оне регуларно шире своја значења и на животињске делове тела и радње, а неретко и на биљке, као и на све оно што се може персонифицирати (нпр. *саћи тлачно ради, саћи тлачно иде*). Синегдохом су захваћене лексеме којима се именују доминантни делови какве целине (нпр. *глава* у значењу *појединца, особа; кров* у значењу *куће*). Метонимијом су захваћене читаве лексичко–семантичке групе речи, сви њени чланови, а резултат метонимијске дисперзије унапред је задат (исп. *град је леи, цео град је изишао на улицу : грађанин; варош је леи, цела варош је изишла на улицу : варошанин*). А метафора је управо оно што резултат семантичког варирања чини вероватним, а не несумњивим. Наиме, она је индивидуална, не захвата све лексеме са истом архисемом, тј. све чланове једне лексичко–семантичке група речи, већ само неке од њих, и само неке од сема из њиховог семантичког садржаја. Али, ипак, то не значи да се не могу инвентарисати лексичко–семантичке групе у којима се индукује метафора и оне у којима се она реализује. Нпр. то је лексичко–семантичка група речи са општим значењем каквог физичког својства која се регуларно метафоризацијом преводи у групу са значењем каквог апстрактног својства (исп. *шуй нож : шуй човек, хладан пасуљ : хладан дочек : хладноћа дочека*); то је и група са значењем просторних односа које регуларно метафорички развија у временске односе (исп. *блиска околина : блиска будућнось : временска блискоси*); то је и група антропоморфизама, зооморфизама, социоморфизама, и да их све не набрајамо (исп. *мајка : сиротињска мајка : мајчински однос према угроженима*).

Семантичко варирање универзална је појава у лексичкој структури уопште (универзална је бар што се европских језика тиче). А та универзалност, да тиме завршимо, последица је опште регуларности.

⁸ Исп. Д. Г. Премк, О семантичком односу деривата према творбеној основи, Научни састанак слависта у Вукове дане 16, Београд 1987, 101 – 107.

Резюме

Даринка Гортан—Премк

О РЕГУЛЯРНОСТИ СЕМАНТИЧЕСКОГО ВАРЬИРОВАНИЯ

Термин семантическое варьирование мы понимаем как терминологический гипероним, охватывающий и семантическую и семантически-морфологическую деривацию. Семантическая деривация представляет собой семантическое варьирование в рамках одной лексемы. Семантически-морфологическая деривация является семантическим варьированием между двумя лексемами, между мотивирующим и мотивированным словами. В сущности обоих варьировании лежит принцип ассоциативных связей между двумя семантическими содержаниями. Семантическое содержание, его элементы т. е. семантические компоненты, являются ассоциативным фокусом семантических дисперсий, выявляющихся в понятийной значимости, в архисеме (при метонимических дисперсиях, например *īrag je велики : цео īrag je изишао на улице* или *īrag : іраћанин*), в элементах его реализации, в семах более конкретного характера (при метонимических дисперсиях, например *језик у ушћима : језик на цићелама* или *муња : муњевић*), или в трансформировании архисемы и сем более конкретного ряда (при синегдохе и платисемии, например *ілава : пореска ілава* или *ілава : ілабни*, или *ілава човека : ілава живоїшње*). Результатом семантического варьирования является новое значение той же лексемы; результатом семантически-морфологического варьирования — новая лексема (при взаимной связи двух зависимых лексических элементов). Регулярность настоящих варьирований проявляется в возможности обнаруживания лексико-семантических групп, оформляющих определенную модель дисперсии и в раскрытии возможных направлений развития и результатов настоящей дисперсии.